

„BIRUTĖ“

Birutės kalno Palangoje pavadinimo kilmė, susijusi su romantiška legenda apie vaidilutės Birutės ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kęstučio susitikimą jo papėdėje, parūpo ne tik Lietuvos istorijos tyrinėtojams, bet ir pirmiesiems Palangos pajūrio lankytojams.

Palangoje Valiūnas pabuvojo tikriausiai 1817 m. vasarą, kylančios kurorto šlovės suintriguotas, smalsumo pagautas. „Eiliuotame laiške bičiuliui apie jūros maudykles Palangoje“ jis perteikė savo ironišką požiūrį į pramogaujančius vasarotojus.

Štai tada gal poetui ir įstrigo „aukštas kalnas, Biruta vadintas“. „Birutės“ dainos pirmosios eilutės „Ant krašto marės, Palangos miestelėj“ frazės konstrukcija ir intonacija, – artima „Plungės–Telšių kontubernijos“ frazei „W ziemi świętej nad morza Bałtyckiego brzegiem“ arba „Pareiškimo“ – „w królestwie Palemoną nad Bałtyku brzegiem“. Tą patį 1817 m. rudenį kunigaikštystė Liubomirska-Žėvuska, turbūt neseniai pabuvojusi Palangoje, per savo įgaliotinį teiravosi D. Poškos apie Birutės kalną ir kitus istorikų minimus Žemaitijos kalnus. D. Poška jai atrasė 1818 m. pradžioje. Jo laiško ištrauka netrukus pasirodė Vilniaus spaudoje¹. Visuomenės ir spaudos dėmesys galėjo paskatinti Valiūną susipažinti su D. Poškos nurodytu istoriniu šaltiniu – M. Strijkovskio *Kronikoje* perpasakota „Lietuvos ir Žemaičių didžiosios kunigaikštystės metraščio“ legenda apie Birutės ir Kęstučio susitikimą. Toji poetiška legenda net patį *Kronikos* autorių buvo sugundžiusi nuvykti į Palangą.

Metraštis rašė: „Viešpataudamas Trakuose ir Žemaičiuose, išgirdo Kęstutis esant Palangoje mergaitę, vardu Birutė, kuri pagoniškuoju papročiu pasižadėjo savo dievams išsaugoti skaistybę ir pati buvo žmonių garbinama kaip dievaitė. Ir nuvyko ten pats kunigaikštis Kęstutis, ir didžiai ji jam patiko, nes buvo labai graži ta mergaitė ir protinga. Ir prašė ją, kad būtų jo žmona. Ir ji nenorėjo sutikti, ir atsisakė [tardama]: „Aš pasižadėjau savo dievams išsaugoti skaistybę iki mirties.“

Ir kunigaikštis Kęstutis paėmė ją prievarta iš tos vietos, ir su didžia pagarba palydėjo ją į savo sostinę, į Trakus, ir, sukvietęs brolius, pakėlė dideles vestuves su savaisiais broliais, ir paėmė tą panelę Birutę sau žmona.“²

Istoriniai šaltiniai sako Birutės ir Kęstučio vedybas įvykus 1349 ar 1350 m. Legenda galėjo būti užrašyta ne anksčiau kaip 1405 m. Žinios apie kunigaikštienę Birutę šykščios. Neabejotina, kad ji, kaip ir jos vyras Kęstutis, visą amžių liko ištikima seniesiems dievams. Žinomas faktas, kad Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas 1410 m. žiauriai atkeršijo Brandenburgo komandorui Markvardui Zalcbachui už nepagarbų atsiliepimą apie jo motiną: pastarasis pasigedęs joje moteriško kuklumo³. Kai 1382 m. buvo nužudytas Kęstutis, Vytautas kaltino Jogailą ir Skirgailą nužudžius ir Birutę. Kai kas teigė, kad ji buvusi paskandinta Breste. Jogaila 1415 m. Konstancos bažnytiniame suvažiavime teisinosi, kad Vytauto motina nebuvo nužudyta, bet garbingai baigė gyvenimą, ir jos kapas laikomas pagarboje⁴. Vis dėlto manoma, kad Birutė galėjo žūti vidaus kovų metu⁵.

Legendos romantiškai vaizdavo ir jos gyvenimo pabaigą: „Po Kęstučio mirties ir po visos Lietuvos apsikrikštijimo Birutė liko ištikima savo tėvų dievams ir nepakeitė tikėjimo, nors prašė to Vytautas,

¹ *Tygodnik Wileński*, 1818, t. V., p. 262–266.

² *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija*. V., 1957, p. 21.

³ *Lietuviškoji enciklopedija*, t. III. K., 1935, p. 1163–1164.

⁴ M. Jučas. *Lietuvos metraščiai*, p. 79.

⁵ *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 1. V., 1966, p. 237.

Jogaila ir karalienė Jadvyga. Paliko Trakus ir persikėlė į Palangą, ir tenai likusiąją dalį savo amžiaus praleido rūmuose, vyro jai pastatydintuose, visuotinai atsidavusi vaidilutės pareigoms ir rūpindamasi paprastųjų žmonių laime.“ Todėl „net kai jau visai sunyko pagonybė Žemaičiuose, paprastieji žmonės nesiliovė Birutės laikyti šventąja“⁶. Žmonių vaizduotėje Birutė ilgam įsitvirtino kaip pats garbingiausias moters paveikslas Lietuvos istorijoje. Ji – „paskutinė lietuvių kunigaikštiškos šeimos atstovė, likusi ištikima senajai lietuvių religijai, kurios taip ilgai laikėsi Žemaičių kraštas, didvyriškai gynęs savo laisvę ir nenorėjęs priimti „vokiško dievo“. Birutė – patriotizmo, prisirišimo prie savo gimtojo krašto ir žmonių ir jų papročių simbolis“⁷.

Legendų ir žmonių lūpose poetiškai nupasakota Birutės istorija Valiūno dainoje atkurama vaizdžiam senovės Lietuvos fone. Marių kraštas – tai ne vien pasienio miestelis, sunykęs po 1795 m. padalinimo. Ne taip seniai, dar XVI–XVIII a., Palanga buvo svarbiausias Lietuvos uostas. Marių kraštas – tai kryžiuočių keliai, kuriais traukė visos Europos plienas, Lietuvos didžiųjų kunigaikščių Kęstučio ir Algirdo pulkai. Marių kraštas – tai pagonybės dievų šventoji ugnis, tai Birutės kalnas, „žalioms pušelėms apsvadintas“, pasakojantis apie dievo Perkūno nepabūgusių žmonių – Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir vaidilutės lemtingą susitikimą.

Legendos ir žmonių pasakojimų sukurtą Birutės paveikslą Valiūnas praturtino pačių tauriausių liaudies moters dvasinių vertybių ir liaudies dainų poetikos atšvaitais. Jo sukurtos Birutės kilnumui lietuvių poezijoje prilygsta nebent A. Baranausko išaukštintas Eglės, žalčių karalienės, „motiniškas sūdas“ – stulbinanti motinos dvasios jėga nuteisti savo dukterį – tėvo išdavikę. Metrašcio pasakojime Birutė – aukšto Lietuvos ar Žemaičių didiko duktė. Valiūnas akcentuoja jos, „vargdienės mergaitės“, liaudišką kilmę ir kuklumą („negašavojos“, „su savo darbo marškiniiais dėvėjo“, nešė žvejojantiems broliams „pietus lauknešėly“). Priešingai legendai, poetas suteikė Birutei žmogiškesnių bruožų, įdėjęs į jos lūpas ne tik liaudies moteriai, neturėjusiai niekad teisės rinktis, lemtingąjį nuolankumą: „Bet kad yr valia tokia tavo, pone...“, bet ir nesvyruojantį ryžtą grumtis dėlei žmogiškos laimės. Akimirksniu įsižiebęs galingas meilės jausmas suteikia mergaitei drąsos sulaužyti dievams duotą priesaiką. Birutė pasirodo verta Didžiosios kunigaikštienės vardo. Priešingai legendai, tvirtinusiai, kad Kęstutis pagrobė Birutę prievarta, Valiūnas poetizuoja abipusę meilę be jokių socialinių konvencionalumų, galingą jausmą, kuris suteikia jėgų pasipriešinti jam grasančioms jėgoms. Užtat vargdienę žvejų seselę poetas išaukštino kaip tą pasakos Pelenę – didysis Lietuvos kunigaikštis Kęstutis jų susitikimo vietą jamžino rūmais, žmonės kalną praminė Birutės vardu, o pati Birutė tapo Vytauto, didžiojo Lietuvos kunigaikščio, motina.

Apie Birutę Valiūnas prabilo liaudies dainų žodžiais ir konstrukcijomis, suteikdamas jai dvasinių ir portretinių liaudies dainų mergelės bruožų:

Ant krašto marės, Palangos miestelėj,
Kurį išplėšė mūsų neprieteliai,
Ir didis kalnas, Biruta vadintas,
Žalioms pušelėms viršuj apsvadintas.

Ten, kur laiminga žemė buvo mūsų,
Kol buvom ponais ir gudų, ir prūsų,
Viežlyva, skaisti kaip rožė ir rūta
Kunigaikštienė gyveno Biruta.

Nebuvo ana kokia karalaitė,

⁶ L. Jucevičius. *Raštai*, p. 441.

⁷ Br. Dundulis. „Palangos mergelė Birutė“. – *Moksleivis*, 1971, Nr. 4, p. 20–21, 45.

Bet iš Palangos vargdienė mergaitė.
Žemčiūgais brangiais ir aukso auskarais
Negašavojos vaikščioti pamariais.

Su savo darbo marškiniiais dėvėjo,
Trumpą rainuotą sijoną turėjo,
Ant geltų kasų – rūtų vainikėlj,
Ant balto kaklo – gintaro šniūrelj.

Kad vieną kartą broliai susitarę
Anksti išjojo žvejoti ing marę,
Sesuo, nešdama pietus lauknešėly,
Sutiko šviesų kunigaikštį kely.

Tarsi iš seno, riterius vaizduojančio paveikslo oriai žvelgė didysis Lietuvos kunigaikštis Kęstutis:

Tasai Jogėlos dėdė Keistuts buvo,
Kursai Žemaičiais valdė ir Lietuva,
Jojo tuo kartu kryžiokus naikinti,
Kurie vožijos mumis užkabinti.

Ant širvo žirgo, po meškos kalpoku,
Su šviesiu ginklu, su rago saidoku,
Auksines kilpas su pentiniais spardė,
O žirgs padkavoms šilo žemę ardė.

Kunigaikščio lūpoms poetas suteikė iškilmingą retorinį kreipinį:

„Kas nors tu esi, deivė ar mergelė,
Priimk čion ranką mano ant to kelio.
Aš visad buvau ponu žemės jūsy,
O nuog šio čėso vyru tavo busiu.“

Eilėraščio vaizdinis konkretumas, aiškus siužetas, gražiai, t. y. glaustai papasakotas šnekamąja kalba be stilizacijos, neįprastų puošmenų, keliaaukščių palyginimų ar figūrų, nusibodusių klasicistinėje poezijoje, Valiūno „Birutę“ darė visiems suprantamą ir prieinamą. Kūrinyje visa buvo kaip ir liaudies dainoje. Liaudies dainų poetikai būdingais epitetais poetas atkūrė „Birutės“ dvasines savybes – liaudies dainų mergelės drovumą, tyrumą:

...mergelė gėdinga,
Jauna Biruta, skaisti išmintinga, –
Žemyn mėlynas akeles nuleido,
Atsidūksėjo ir puolė ant veido.

Jos portretas tapomas švelniausiomis liaudies dainų intonacijomis, kurias išgauna deminutyvai: mėlynos akelės, rūtų vainikėlis, lauknešėlis, gintarų šniūrelis. Dar du kartus jis pavartoja deminutyvus,

meilautinę formą, kalbėdamas apie žemaičiams brangų Palangos miestelį, apie kalną, žalioms pušelėms apšodintą.

Kitų, kiekiau suręstų eufoninių sąskambių poetas surado atkurti žmonių atmintyje išsaugotam dvasiškai atsparios, ryžtingos Birutės kunigaikštienės orumui nusakyti:

Viežlyva, skaisti kaip rožė ir rūta
Kunigaikštienė gyveno Biruta.

Apskritai Valiūnas savo kūrinių konstruoja iš liaudies dainų leksikos. Jame ir populiariausi liaudies dainų vaizdiniai: rūta, vainikas, žirgas, „lietuvių liaudies dainose įgavę neaprėžtų teisių. [...] Rūta, vainikas ir žirgas atėję iš tos pačios aplinkos, kur gyvena dainų veikėjai. Ką beveikiant, kur beeinant, nuolat ir savaime apie juos užsimenama, kaip apie neatskiriamus buities atributus“⁸. Iš liaudies dainų leksikos į Valiūno kūrinių atėjo žalia pušelė, mėlynos akelės, geltos kasos, baltas kaklas, šviesus ginklas (plg. šviesusis dalgelis, šviesus kardelis). Kaip ir liaudies dainoje, poetas įveda brangenybių spindėjimą, suminėdamas žemčiūgus brangius ir aukso auskarius, auksines kilpas. Su liaudies dainų intonacija „Birutė“ sieja ypač kūrinių pradžioje dažnos dveiliuose pasikartojančios vienodos kalbinės lytys:

Yr didis kalnas, Biruta vadintas,
Žalioms pušelėms viršuj apsvadintas

ypač veiksmožodinės:

Su savo darbo marškiniiais dėvėjo,
Trumpą rainuotą sijoną turėjo...

Valiūno kūrinyje, kaip ir liaudies dainoje, apstu simetrinių paralelizmų:

Su šviesiu ginklu, su rago saidoku

Ant geltų kasų – rūtų vainikėlių,
Ant balto kaklo – gintaro šniūrelį.

Pastarojo dveilio intonacinį paralelizmą sustiprina eufoniniai sąskambiai – ne tik deminutyviniai rimai, bet ir garsinė instrumentacija pirmuosiuose puseiliuose:

Ant geltų kasų...
Ant balto kaklo...

Nuo liaudies dainų nutolsta poetas folklorinei eilėdarai nebūdingais labai tiksliais rimais, kuriuose vyrauja tos pačios gramatinės formos.

Apskritai Valiūno „Birutė“ pasižymi be galo grakščiu silabiniu eilavimu, kuris sulydė tekstą ir melodiją ir ilgam padėjo jai išsilaikyti žmonių atmintyje.

„Birutės“ autografas nežinomas, nors Lietuvių tautosakos archyve (LTA) surinkta kone šimtas kūrinių nuorašų. Nusistovėjo trys pagrindinės teksto redakcijos. Seniausioji jų, publikuota 1828 m. lenkų geografiniame žurnale *Kolumb*, prasideda žodžiais:

⁸ D. Sauka. *Tautosakos savitumas ir vertė*. V., 1970, p. 241, 247.

Ant krašto marės, Palangos miestelėj,
Kurį išplėšė mūsų neprieteliai.

Čia minima istorinė realija apie Palangos miestelio atskyrimą nuo Lietuvos 1819 m. kovo 13 d. caro Aleksandro įsaku: „...policijos priežiūrai sustiprinti ir kad būtų patogiau sekti prekių pervežimą, nuo Vilniaus gubernijos atskirti ir prijungti prie Kurliandijos žemės sritį, kurioje yra Palangos miestelis su jam priklausančia žeme ir kaimais, kurioje vietos valdžios suteiktomis žiniomis gyvena ne daugiau 500 „dūšių“ ir eina didelis kelias iš Prūsijos į Kurliandiją“⁹. D. Poška 1818 m. rašytame laiške apie Birutės kalną nurodo M. Strijkovskį, kaip žinių šaltinį, bet Valiūno kūrinio dar nemini. Nepaminėjo D. Poška „Birutės“ 1823 m. J. Leleveliui nusiųstuose „Kaimiečio artojo mąstymuose“ (išsp. 1829 m.), kur reikė viltį sulaukti eilių Lietuvos istorijos tematika: „O kai turėsime tikslų žodyną ir lietuvių kalbos gramatiką, taip pat ir savo istoriją, universiteto literatų išleistą, tada gal atsiras koks žemaitis ir lietuvis, kuris išdrįs žemaičių ir lietuvių kaimiečių reikalui tą pačią mūsų istoriją (sekdamas Niemcevičiaus giesmėmis) eilėmis sudėti“¹⁰. Bet jau apie 1824 m. D. Poška „Birutę“ nusirašo savo rinkiniui „Bitelė Baublyje“ ir pamini kitais metais pradėtame rašyti žodyne. Taigi „Birutė“ galėjo būti sukurta apie 1823 m. Tokį jos datavimą galėtų paremti ir lyrinės intonacijos, pasigirdusios maždaug tuo pačiu metu rašytame eilėraštyje apie Aušbikavio skroblyną.

Aptariamąją „Birutės“ publikaciją naudojo ir populiarino pirmieji Valiūno talento gerbėjai. *Kolumbe* paskelbtą tekstą, savaip perredagavęs, nusirašė Kiprijonas Nezabitauskis-Zabitis į savo eilėraščių rinkinį *Eilavimas lietuviškai žemaitiškai*, sudarytą 1835 m.¹¹ Tą patį „Birutės“ tekstą, šiek tiek sukeisdamas žodžius, paskelbė L. Jucevičius rašinyje „Žemaitijos bruožai“ („Rysy Žmudzi“), išspausdintame žurnale *Muzeum domowe* (II, 1839, p. 207–211) ir 1840 m. išleistame atskira knygele Varšuvoje.

Kolumbo tekstą, nors jau gana nutolusį, išplėstą ligi 11 posmų, 1846 m. nusirašė kažkoks kunigas Baumgartas kaip Palangoje dainuojamą dainą „apie Vytauto gimimą“. Kartu su filologiniu vertimu į vokiečių kalbą jį paskelbė Tilžės gimnazijos mokytojas E. Gizevijus¹². To paties teksto laikėsi L. Ivinskis, išspausdinęs „Birutę“ 1852 m. kalendoriuje, bet nenurodęs autoriaus¹³. 1856 m. jis nusiuntė A. Zavadskiui dvi skirtingas „Birutės“ melodijas, sudėtas L. Koreivienės ir A. Beresnevičiaus. Pirmoji buvusi gimininga lenkų dainai „Boże coś Polskę“. A. Beresnevičiaus melodija 1887 m. paskelbta Tilžės *Šviesoj* (Nr. 3–4, p. 143–154). Ją harmonizavo L. Ereminas (*Dainos, sutaisytos...* 1902).

Antroji „Birutės“ redakcija žinoma iš D. Poškos rinkinio „Bitelė Baublyje“, kurį jis sudarinėjo apie 1824 m. Jos antraštė „Dūmojimas seno žemaičio ant kalno Birutos“ primena jo verstą P. Sokolo-Šahino eilėraštyje „Dūmojimas ant senos pilies Vilniuje“. Tokia antrašte jis paminėjo „Birutę“ savo žodyno, kurį jis pradėjo rašyti 1825 m., priedašuose¹⁴. D. Poška, perredagavęs pirmąsias dainos eilutes, prislopino jų politinį skambėjimą:

Ant marės krašto, ties miestu Palangos,
Ties žemės mūsų Žemaičių pabangos.

Su istorikui būdingu sąžiningumu jis patikslino socialinę Birutės charakteristiką: „Gero bajoro duktė, ne vargdienė.“ D. Poška rėmėsi istorinėmis žiniomis, kurios teigė, kad Birutė buvo kilusi iš didikų

⁹ Полное собрание законов, т. XXXVI, No 7718. С. П., 1830.

¹⁰ D. Poška. *Raštai*, p. 329.

¹¹ A. Janulaitis. *Kiprijonas Juozas Zabitis-Nezabitauskas*. K., 1931, p. 120–121.

¹² Ed. Gisevius. „Eine littauische Ballade“. – *Neue Preussische Provinzial-Blätter*. 1847, Bd. III/XXXVII, Hft. 5, p. 367–371.

¹³ *Kalendorius arba Metskaitlus ukiszkas. 1852 metų...* Vilniuje, 1851.

¹⁴ D. Poška. *Raštai*, p. 607–609, p. 423.

Vidimantų giminės. Metraštyje „Lietuvių giminės pradžia“ minimas Birutės tėvo brolis Vidimantas. Vėliau, jau XIX a. pabaigoje, aptikti istoriniai šaltiniai nurodo, kad Jogaila, užėmęs Vilnių, įsakė nužudyti Vidimantą, Birutės dėdę, ir Butrimą, Birutės brolio (ar sesers) sūnų¹⁵. Istorinio tikslumo siekdamas, D. Poška nesitenkino Valiūno dainos pabaiga. Vietoj paskutinio dvielio, užbaigiamo žodžiais: „Pagimdė sūnų Vitoldą ant svieto“, jis prirašė šešias eilutes, išskaičiavęs septynių Birutės vaikų vardus, tuo būdu prislopinęs meninį ir idėjinį skambėjimą kūrinio, išaukštinusio Birutę kaip Vytauto motiną. Be to, D. Poška įvedė naują dvielį:

Priimk, Biruta, širdį tau atvirą
Ir visus turtus, kurie didi yra.

D. Poška taisė kūrinio leksiką, šalindamas barbarizmus, redagavo savaip sintaksę. Jo perredaguotas tekstas pasiekė 60 eilučių (vietoj 54).

„Birutės“ populiarumas ir jos autoriaus nutylėjimas ilgainiui pritemdė kūrinio autorystės klausimus. Jie iškilo XIX a. pabaigoje, kai „Birutės nuorašas“ buvo aptiktas tarp D. Poškos rankraščių. Pasigirdo balsų, kūrinį priskiriančių D. Poškai¹⁶. E. Volteris priminė S. Daukanto liudijimą, paskelbė D. Poškos taisytą tekstą¹⁷. Bet dar ilgai būta painiavos.

„Birutės“ trečiosios redakcijos seniausiai žinomas anoniminis nuorašas iš S. Daukanto dainų rinkinio datuotinas apie 1829 m. (Tame pačiame aplanke ant tokio pat popieriaus ir ta pačia ranka nurašyti kartu kiti Valiūno eilėraščiai, jų tarpe „Pasveikinimas valsčionių“ (1829)¹⁸.) „Birutės“ daina čia prasideda žodžiais:

Ant krašto marės, Palangos miestelėj,
Kur gyven mūsų broliai žemaitėliai,

kurie leidžia spėti, kad antroji eilutė galėjo būti koreguota, Palangą 1827 m. gražinus Žemaičiams.

„Birutės“ redakcijose ir variantuose esama ir kitokių skirtybių. Pirmosios ir antrosios redakcijų antrajame posme žemaičiai vadinami ponais „ir gudų, ir prūsų“ arba „Lietuvos, Kuršių, Prūsų“. Trečiojoje redakcijoje lietuviai ponais nebevardinami. Frazė sušvelninama galbūt cenzūros sumetimais:

Ten toj laimingoj žemėj bočių mūsų
Arti susiedų Kuršių, arti Prūsų.

Tolesnis minėto nuorašo tekstas kartoja pirmąją, t. y. *Kolumbe* publikuoto teksto redakciją. Nors autografas yra ne Valiūno, bet kūrinio pradžių galėjo redaguoti ir jis pats.

Poeto amžininkas, istorikas B. Smigelskis (a. 1782–1878), tvirtinęs, kad „Birutės“ daina esanti „spaudoje pakeista, [bet] dažnai pasitaiko ją girdėti paties poeto žodžiais“¹⁹, tikriausiai turėjo galvoje pastarąją „Birutės“ redakciją, kuri iš tikrųjų yra labiausiai paplitusi. Šios redakcijos variantų LTA daugiausia užrašyta. Kaip liaudies dainą, bet nurodęs autorių, „Birutės“ trečiąją redakciją išspausdino S. Daukantas

¹⁵ M. Jučas. *Lietuvos metraščiai*, p. 47.

¹⁶ Sc. Baublis – *Kpaŭ* (Peterburge), 1896, Nr. 12, p. 4.

¹⁷ V-aitis, „Kas parašė „Birutės“ dainą?“ – *Varpas*, 1894, Nr. 8, p. 124.

¹⁸ B. Mituzienė ir V. Jurgutis. „Čia skamba po kaimus Birutės daina“. – *Bibliotekų darbas*, 1964, Nr. 2, p. 12–13.

¹⁹ B. Smigielski. Dwa dekanaty w diecezji Żmudzkiej. – *VRBR*, PR – 1288, l. 7.

1846 m. Žemaičių dainų rinkinyje²⁰. Iš čia „Birutės“ tekstą ir jo vertimą į vokiečių kalbą paskelbė G. Neselmanas²¹.

L. Jucevičius sakosi nusiuntęs „Birutę“ ir jos vertimą į lenkų kalbą K. Brodzinskiui prieš pat jo mirtį apie 1835 m. Įžymusis XIX a. lenkų kritikas aukštai įvertinęs kūrinį. „Jūsų poetas, – teigęs jis, – net jei nieko daugiau nebūtų parašęs, kaip tik šį nedidelį eilėraštuką, vertas garbingos vietos tarp devynioliktojo amžiaus literatūrinių įžymybių.“²² K. Brodzinskio žodžiai leidžia manyti, kad Valiūno „Birutė“ neturėjo prototipo lenkų poezijoje, kaip tai ne kartą atsitikdavo su kitais kūriniais. Valiūno siužetą dar 1836 m. išplėtojo J. Kraševskis savo poemoje „Biruta“. Jo Birutė atsisakė laužyti dievams duotą žodį, po Kęstučio mirties grįžo į gimtąjį pajūrį. Čia, po šventovės griuvėsiais, kartu su savo dievais tebesiilsį ji, „paskutinė vaidilutė Lietuvos žemėje“. J. Kraševskis spėjo, kad „Birutės“ daina buvo „jei ne visiškai naujas kūrinys, tai bent visai naujai perdirbtas. Kalba pilna polonizmo, rimas niekur anksčiau neaptinkamas, nebent atsitiktinai, rodo jos naują kilmę. Jeigu ją galima būtų laikyti ano meto, XV a. kūrinium, ji būtų vienintelis senųjų istorinių dainų paminklas“²³. Šiuos J. Kraševskio samprotavimus pakartojo L. Potockis²⁴.

J. Kraševskio užuomina apie „Birutę“ verčia paieškoti šio kūrinio ryšių su to meto lenkų poezija. Iš tikrųjų XVIII ir XIX amžių sankryžoje ryškus posūkis į istorizmą. Viduramžių legendos ir padavimai, riterių žygių siužetai braunasi ne tik į literatūrą, bet ir į vaizduojamąjį meną. Poezijoje daro perversmą D. Makfersono „Osiano dainos“. Jomis seka J. V. Gėtė, F. Šileris, D. Baironas, R. Šatobrianas. Kaip jau minėjome, „Osiano dainas“ verčia ir lenkų poetai. Lenkų poezijoje auga susidomėjimas anglių, vėliau ypač vokiečių poezija.

Pradedant J. Niemcevičiaus anglių baladžių sekimais „Alondzo ir Helena“, „Edvinas ir Anielia“ ir kt., 1802–1805 m. laikotarpiu lenkų poezijoje įsigali kurtuaziniai Artūro ir Minvanos, Ksenoro ir Zelinos, Alinos ir Rodrigo bei panašūs duetai, vaiduokliai ir šmėklos. Škotų ir anglių baladės, ispanų romansai gaivino klasicistinės patetikos nualintą ir išsemtą poetų vaizduotę. Fatališkos aplinkybės, komplikuojančios herojų susidūrimo scenas, žadino emocinį skaitytojų rezonansą. Madingas baladės žanras 1819–1821 m. pasiekia kulminaciją. Su beįsigalinčia baladomanija kovoja K. Brodzinskis, rašomos baladžių parodijos. Klasikų akyse baladė tampa romantizmo ir kartu prasto skonio sinonimu²⁵. Beje, baladės terminas vartojamas retai – dažniausiai tokie kūriniai vadinami neapibrėžtai: giesmėmis, dumomis, legendomis. Ir Vilniaus poetai kuria balades ispanų romansų bei ukrainiečių dumų siužetais. Vilniaus spaudoje pasirodo ir beletrizuoti padavimai apie Živilę (A. Mickevičiaus, prisidengusio kriptonomu P. S. F. Z.)²⁶, apie Karilę, o J. Čičiotas 1823 m. pradžioje rašo A. Mickevičiui norįs sukurti ciklą dainų apie garsias moteris²⁷.

Iš tikrųjų Valiūno „Birutėje“ ryškūs bendrųjų romantinės poezijos tendencijų atgarsiai, o kūrinio fabula, pagrįsta „nepaprastu įvykiu“, problematika, kompozicija, veiksmo, laiko ir vietos vienovė, dialogas, melodija atitinka XIX a. pr. susiklosčiusias baladės žanro ypatybes. Jame kūrybiškai eksploatuojama lietuviška medžiaga – istorinės legendos siužetas, liaudies dainų lyrizmas.

²⁰ S. Daukantas. *Dajnes ziamajtiu*, p. 137. V. Merkys, aptikęs S. Daukanto rinkinio, 1845 m. įteikto cenzūrai, dokumentaciją, spėja, jog cenzūros išbrauktas, kūrinys „Rymojimas lietuvio“ galėjo būti vienas „Birutės“ dainų variantų. (Žr. V. Merkys. *Simonas Daukantas*, V., 1972, p. 232–233). „Rymojimas lietuvio“ primena D. Poškos redakcijos antraštę „Dūmojimas seno žemaičio ant kalno Birutos“, bet vis dėlto abejotina, kad į tokį nedidelį rinkinėlį S. Daukantas būtų ketinęs dėti ir antrąją to paties kūrinio redakciją.

²¹ G. H. F. Nesselmann. „Eine litthauische Ballade“. – *Neue Preussische Provinzial-Blätter*, 1851, Bd. XII, p. 420–424.

²² L. Jucevičius. *Mokyti žemaičiai*, V., 1975, p. 177.

²³ J. Kraszewski. *Litwa*, d. I. Warszawa, 1847, p. 296. Išsp. rink.: *Biruta*, V., 1837.

²⁴ L. P[otocki]. *Pamiętniki Pana Kamertona*, t. III, p. 190–191.

²⁵ Plg. Czesław Zgorzelski. „Dzieje ballady w Polsce“. – Kn.: Ireneusz Opacki – Czesław Zgorzelski. *Ballada*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970, p. 110.

²⁶ *Tygodnik Wileński*, 1819, t. VII, Nr. 155.

²⁷ Korespondencya filomatów, 1913, t. V. p. 145–146.

Baladės žanras istoriškai kito. Romantinėje baladėje vyrauja istoriniai bei folkloriniai siužetai. Epinis baladės pobūdis primena novelę: ji turi būti trumpa, joje trys – laiko, vietos ir veiksmo vienovės. Pasakojamos tik būtiniausios realijos, eliminuojant visas kitas detales. Birutės ir Kęstučio susitikimas, vedybos ir Vytauto gimimas – tai labai kondensuotos laiko atkarpos Valiūno kūrinyje. „Birutės“ veiksmas, atitinkamai baladės reikalavimams, sutelkiamas apie vieną pagrindinį herojų, atsidūrusį pirmajame plane. Birutės vardas pasirodo pirmosiose kūrinio eilutėse. Jos atminimui pavadintas Birutės kalnas, iš kartos į kartą perteikiamas taurus kunigaikštienės Birutės vaizdas. Jos – Vytauto motinos pagerbimu užbaigiama baladė. Bet tai antraeilės svarbos epizodai, nupasakoti greitakalbe. Pagrindinis epizodas – Birutės ir Kęstučio susitikimas. Baladei ne tiek svarbi fabula, kiek netikėti jos vingiai, nelauktos jos situacijos. Skirtingai negu legendoje, pasakojančioje, kad Kęstutis, išgirdęs apie labai gražią ir protingą vaidilutę Birutę, pasiryžta ją pamatyti ir tyčia atvyksta į Palangą, Valiūnas vaizduoja herojus susitinkančius netikėtai. Krašto valdovą, didįjį Lietuvos kunigaikštį, traukiantį į karo žygį prieš kryžiuočių ordiną, sustabdo „gražybė pamarėj“. Ji – „ne kokia karalaitė“, o lauknešėlį broliams, paprastiems žvejams, nešanti „vargdienė mergaitė“. Kaip ir būdinga riterių romano siužetui, herojai susitinka neįprastame peizaže, neįprastomis aplinkybėmis, juos skiria ne vien socialiniai barjerai. Jie pamilsta vienas kitą iš pirmo žvilgsnio ir susiduria su fatališkais kliūtimis. Kęstutis pasiperša Birutei, bet ji negali tekėti. Ji – vaidilutė, padariusi skaistybės apžadus dievui Perkūnui. Birutė išdrįsta sulaužyti dievams duotą priesaiką dėl žmogiškos laimės. Dievai nenubaudė drąsiųjų žmonių. Įvyko vestuvės. Ant kalno Kęstutis pastatė rūmus Birutei, o Birutės ir Kęstučio sūnus Vytautas išgarsino Lietuvą. Pagrindinis herojų susitikimo epizodas pasižymi baladiniu atskirų jo atkarpų ritmu. Tose atkarpose dėsningai pasiskirsto fonas, herojų portretai, jų dialogas. Augančią dinamiką išreiškia išplėstas Kęstučio monologas. Kulminacinė kūrinio vieta – Birutės atsakymas, kuriame iškyla situacijos konfliktiškumas ir žaibiška atomazga. Romantinei meilės koncepcijai atliepia fatališkų kliūčių nugalėjimas, patetiniai kreipiniai ir iškilmingos intonacijos dialoge: Lietuvos didžiojo kunigaikščio didingas pažado mostas, pagarbus nusizeminimas Birutės atsakyme. Priešingai – blaivus ir aiškus pasakojimas apie nepaprastą įvykį, konkreti naracinė kalba, nutylėjimai. Kone greitakalbe nusakyta antrojo plano įvykiai – vedybos, Vytauto gimimas.

Valiūno kūriniai būdingas svarbus baladės bruožas – teatrališkumas. Čia tarsi gyvajame paveiksle: dekoratyvus fonas, teatrališki herojų kostiumai. Herojai susitinka stebuklingame peizaže „ant krašto marės“. Iš riteriškų baladžių sferos kilusios Kęstučio šarvų detalės: meškos kalpokas, auksinės kilpos, pentinai, šviesus ginklas, rago saidokas. Etnografiškai tiksliai, folkloriškai aprengta Birutė su lauknešėliu rankoje. Teatrališki herojų gestai, net mimika: Birutė „žemyn mėlynas akeles nuleido, atsidukėjo ir puolė ant veido“. Pagaliau Valiūno „Birutėje“ galima įžvelgti ir baladžių problematikos tendencijų. Baladės centre – žmogaus susidūrimas su galingesnėmis už jį pasaulio jėgomis, jį kaustančiomis konvencijomis. Baladės herojus – asmenybė, nepabūgusi grumtis dėl savo likimo, žmogus su savo prigimties balsu ir jo spontaniška reakcija. Iš esmės tai rusoistinis žmogaus suvokimas, laisvės teisė ir laisvas likimo pasirinkimas. Baladės konfliktą sudaro grėsmė natūralioms žmogiškoms emocijoms ir teisėms. Tokia baladės problematika ir leidžia pasireikšti joje epui, dramai ir lyrizmui²⁸.

Skirtingai nuo to meto lenkų baladžių Valiūno „Birutėje“ nėra egzaltacijos, egzotikos, siaubo elementų – kraujo, žudynių, vaiduoklių, šmėklų.

Amžininkai Valiūno „Birutę“ iš karto suvokė kaip „naujovišką“ kūrinį (B. Smigelskis). Pirmasis poeto biografas L. Jucevičius suformulavo romantinį Valiūno biografijos ir kūrybos modelį, pagrindęs jį stereotipine poeto ir pasaulio konflikto situacija. Vienišą, kaimo glūdumoje užsisklendusį, skurdo ir kančių nukamuotą poetą jis iškėlė virš beveidės, jo neįvertinančios minios. L. Jucevičius Valiūną išskyrė iš

²⁸ Plg. I. Opacki. „Ballada literacka – opis gatunku“. – Kn.: Ireneusz Opacki – Czesław Zgorzelski. *Ballada*, p. 79–80.

to meto literatūros, sakydamas, kad „jis pirmas nujautė laiką, kada pas mus turėjo kisti poetinis skonis“, ir buvo „pirmasis iš tų, kurie visų geriausiai suprato savo šalies poeziją“²⁹.

A. Strazdo *Giesmių svietišky ir šventų*, K. Donelaičio *Metų*, D. Poškos „Mužiko“ fone Valiūno „Birutė“ buvo pirmas lietuvių poezijoje kūrinys, atsigręžęs į liaudies dainą ir į tautos istoriją. Jei, V. Mykolaičio-Putino įsitikinimu, romantinis kūrinys turi pasireikšti „liaudies fantazijos, jausmo ir tikėjimo sukurtais vaizdais“³⁰, tai šios tendencijos lietuvių poezijoje pirmąkart ir tikrai meniškai įsikūnijo Valiūno „Birutėje“.

V. Mykolaitis-Putinas, nagrinėdamas bendrąsias XIX–XX a. lietuvių literatūros tendencijas, ties „Birute“ ilgiau nesustojęs, vis dėlto nusistebėjo: „Iš žemaičių bajorų vyresniosios kartos gal tik vieno Valiūno „Birutę“ galime laikyti liaudiškos dvasios kūrinium. Net nuostabu, kaip bajoriškos kultūros autorius iš liaudies kūrybai svetimo istorinio siužeto sugebėjo sukurti tokią liaudies stiliaus dainą. Idilinė nuotaika, kuklus drovumas, vaizdo idealizavimas, pasakojimo naivumas ir stilistinės priemonės – visa tai liaudžiai artima, sava, suprantama.“³¹

Metraščio legendą poetas perteikė „broliams žemaitėliams“ su šilta folklorine intonacija. Folklorinis pasakojimas, lyrizmas šviežia gaida „Birutę“ atsiejo nuo racionalistinės šviečiamojo amžiaus epochos poezijos, nuo retorinių klasicizmo intonacijų. Joje galbūt galima būtų atsekti A. Strazdo „Rudenėlio“ dveilių tautosakinę gaidą:

Žirgu širmu, aukso balnu,
Lygiom pievom, aukštu kalnu.

Kad Valiūnas galėjo žavėtis A. Mickevičium ir romantinės poezijos folkloristinėmis tendencijomis, rodo D. Poškos į rinkinį „Bitelė Baublyje“ (prie jo nurašinėjimo prisidėjo ir Valiūnas) įtraukta A. Mickevičiaus baladė „Ponia Tvardovska“, paimta iš jo poezijos dvitomio.

Valiūno „Birutė“ iš karto susilaukė visuotinio pripažinimo. Žmonės pradėjo ją dainuoti dar poetui gyvam esant. Anot B. Smigelskio, „berniokai, grįždami po dienos darbų, plėšia ją iš visos krūtinės“³². Lenkų poetui Vincentui Poliuui, 1831 m. sukilimo mėnesiais per Lietuvą pražygiavusiam su gen. A. Gelgaudo daliniais, „Birutė“ įsiminė kaip liaudies dainos sinonimas³³. Matyt, ji aitrino ir po 1831 m. sukilimo pralaimėjimo Prancūzijoje atsidūrusių emigrantų nostalgiją. Kiprijonas Nezabitauskis-Zabitis 1835 m. į savo eilėraščių rinkinį įtraukė vienintelį svetimą kūrinį – „Birutę“, tepažymėjęs: „Per vieną jaunikaitį, vardu Valenavičią, aprašymas sudėtas, o dabarčiui pagal prigulėjimo rašymo pertaisytas.“³⁴

Žuvusio 1831 m. sukilėlio I. Jarudžio sesuo, M. Davainio-Silvestraičio motina, „Birutę“ dainuodavusi ilgais žiemos vakarais plunksnas plėšančioms ar verpiančioms mergaitėms³⁵. Maironis neperdėjo, sakydamas: „Čia skamba po kaimus Birutės daina“. Šatrijos Raganos *Senajo dvaro* bočelis liepdavo vaikams dainuoti „Birutę“. Savo plonais balseliais, bočeliui pritariant, jie traukdavo „Ant marių krašto Palangos miestely...“³⁶ Kaip himną „Birutę“ giedojo lietuvių studentai Maskvos bei Peterburgo universitetuose, Lietuvos išsiilgę XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje emigrantai Amerikoje³⁷.

²⁹ L. Jucevičius. *Mokyti žemaičiai*, p. 175–176.

³⁰ V. Mykolaitis-Putinas. „Idealizmas ir romantizmas“. – Kn.: *Lietuvių literatūros kritika*, t. II. V., 1972, p. 313.

³¹ V. Mykolaitis-Putinas. *Naujoji lietuvių literatūra*, t. I. K., 1936, p. 28.

³² B. Smigelski. Dwa dekanaty w diecezji Żmudzkiej, p. 7.

³³ Plg. Nucąc pieśni o Birucie – Dainuodamos apie Birutę – O Perkunie i Kiejstucie – Apie Perkūną ir Kęstutį – Przy łuczywie, u komina – Prie balanės šalia krosnies – Przędzie miękki len družyna... – Merginos verpia plonus linelius. „Piešń o ziemi naszej“ „Daina apie mūsų žemę“ V. Pol. *Poezye*, t. V. Lwów, 1876, p. 19.

³⁴ A. Janulaitis. *Kiprijonas Juozas Zabitis-Nezabitauskas*, p. 120–121.

³⁵ M. D. S. „Upadek narodo wości litewskiej i jej odrodzenie“. – *Litwa*, 1911, Nr. 14, p. 204.

³⁶ Šatrijos Ragana. *Sename dvare*, V., 1969, p. 314.

³⁷ *Garsas Amerikos lietuvių* (Pitsb.), 1897, Nr. 21; Naujos ir gražios dainos. Shenandoah Pa., 1910 (I leid. 1895); M. Petrauskas. *Lietuviškos dainos*. Boston Mass, 1922.

Anuometiniai poezijos mylėtojai ją dažnai nusirašinėdavo į savo dainynėlius greta A. Strazdo, A. Baranausko, A. Vienažindžio, Maironio ir liaudies dainų. Retas kas bežinojo jos autorių. Net ir spausdinamuose dainų rinkinėliuose prie „Birutės“ teksto autorius likdavo nenurodytas. „Matyti, neprastų žmonių yra išmįslyta“, – pridėjo pastabą prie bevardės „Birutės“ teksto A. Juška savo liaudies dainų rinkinyje³⁸. Birutės ir Kęstučio „legenda Valiūno dainoj revoliucionizavo mūsų liaudį, kėlė joje tautiškojo romantizmo jausmą, adoravo jos grožio idealus. Šitokiame šios legendos traktavime savotiškai reiškėsi kylančio demokratizmo idėjos, atsispindėjo istorinės pažangos tendencija. Štai kodėl toji Valiūno daina neretai buvo baudžiauninko, o vėliau ir tautiškai atgimstančio lietuvių himnas“, – rašė K. Korsakas³⁹. Ilgainiui „Birutės“ istoriniai motyvai išblėso. Užgijo politinės skriaudos. Tačiau „Birutė“ neišnyko iš liaudies dainų repertuaro, dar ilgai jaudino savo žmogiškuoju turiniu. Kaimo jaunimas ją dainavo kaip meilės dainą. Žmonėms giliai įsmigo į širdį pasakojimas apie nepaprastą vargdienės mergaitės likimą. Kai jaunas su piršliu atjoja pas jaunosios tėvus visai susitarti, sutartuvėse būdavo dainuojamos graudžiosios dainos: „Tykiai tykiai Nemunėlis teka“ arba „Birutė“⁴⁰.

Chronologiniai bei geografiniai, net socialiniai „Birutės“ paplitimo arealai vaizdingai byloja apie šio Valiūno kūrinio įvertinimo visuotinumą. Tokio populiarumo nesusilaukė joks kitas ano meto lietuvių poezijos kūrinys.

Regina Mikšytė, *Silvestras Valiūnas*, Vilnius: Vaga, 1978, p. 177–200.

³⁸ A. Juška. *Lietuviškos svotbinės dainos*. SPb, 1883, p. 252–253.

³⁹ F. Radžvilas. „Apie mūsų moderniąją tapybą“. – *Kultūra*, 1936, Nr. 2, p. 101.

⁴⁰ M. Biržiška. *Dainos keliais*. V., 1921, p. 75.